

Naar huis

Onderzoek naar de persoonlijke ervaringen van gedwongen tewerkgestelden gedurende de repatriatie van Duitsland naar Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog

Voormalig dwangarbeider wordt bij terugkomst innig omhelsd door twee kinderen¹

Naam: Niels van den Berg

Studentnummer: 3666212

Cursustitel: Onderzoekseminar III

Woorden: 9290

Docent: Frijtag Drabbe Kunzel, G.G. von (Geraldien)

¹ <http://www.oorlogsgetroffenen.nl/avmat/detail/665>(07-05-2013)

Inhoudsopgave

Voorwoord	Blz.3
Inleiding	Blz. 4
Hoofdstuk 1: De voorbereiding	Blz.7
Hoofdstuk 2: ‘Daar zijn onze bevrijders’	Blz.10
Hoofdstuk 3: onderweg.....	Blz.13
Hoofdstuk 4: De opvang	Blz.17
Conclusie	Blz.21
Literatuurlijst	Blz.23

Voorwoord

Voor u ligt het resultaat van mijn onderzoek dat werd verricht als onderdeel van de Bachelor opleiding Geschiedenis en de daarin gekozen Onderzoekseminar III: *Biografisch project, leven in bezet Europa*, gevolgd aan de Universiteit Utrecht. Mijn interesse voor het leven tijdens de Tweede Wereldoorlog is al in een vroeg stadium van mijn leven ontstaan. Het stond voor mij dan ook vast dat het onderwerp van mijn onderzoek van deze aard zou zijn. Het onderwerp van mijn onderzoek is: de repatriatie van gedwongen tewerkgestelden in Duitsland. De biografische aard van het onderzoekseminar leende zich perfect uit voor het dagboek van mijn opa A.H.A van den Berg. Hij heeft dit dagboek geschreven gedurende zijn tewerkstelling in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Helaas heb ik mijn opa geen vragen kunnen stellen over zijn ervaringen tijdens de repatriatie omdat hij er niet meer is. Gelukkig heeft zijn dagboek voor hem gesproken en heeft het mij veel inzicht gegeven in welke omstandigheden de tewerkgestelden moesten terugkeren naar Nederland.

Het schrijven van de scriptie heb ik als een zeer leerzame periode ervaren. Graag wil ik daarom ook van dit moment gebruik maken om een aantal mensen te bedanken, die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van mijn onderzoek. Allereerst wil ik mijn scriptiebegeleidster mevrouw Geraldien von Frijtag Drabbe Kunzel bedanken voor de goede begeleiding die zij mij bij het schrijven van deze scriptie geboden heeft. Als laatste wil ik mijn familie en vrienden bedanken voor hun steun gedurende het schrijven van de scriptie.

Utrecht, 6 juni 2013
Niels van den Berg

Inleiding

“ We zijn om twaalf uur met de Belgen vertrokken richting Zerbst, onderweg is onze wagen kapot gegaan, een nieuwe wagen uit het dorp gehaald en weer verder over Zerbst tot een dorpje vlak voor Dessau-Roszlau. Daar onderdak gekregen in een leeg huis, ‘s nachts hebben de Belgische vrouwen veel last gehad van de Russische soldaten (het klonk de hele nacht Frau komm mit) en zij werden ook meegetrokken en kwamen huilend terug.”²

Dit zijn de woorden van mijn opa A.H.A van den Berg. Hij was één van de vele tewerkgestelden die in Duitsland moesten werken tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het citaat hierboven is afkomstig uit zijn dagboek. Het beschreven incident vond plaats tijdens mijn opa's terugkeer naar Nederland aan het einde van de Tweede Wereldoorlog. Mijn opa was niet de enige tewerkgestelde die zich aan het einde van de Tweede Wereldoorlog niet in zijn oorspronkelijke omgeving bevond. Mei 1945 waren er in Duitsland naar schatting nog 250.000 Nederlandse slachtoffers van de arbeidsinzet aanwezig.³ Al deze ontheemden hoopten naar hun oorspronkelijke woonplaats terug te keren. Pas daar zouden zij weer hun eigen leven kunnen oppakken en het einde van de oorlog kunnen vieren met hun familie. De repatriëring naar het vaderland verliep echter niet voor iedereen probleemloos.

De toenmalige minister van Sociale Zaken, dr. J. van den Tempel, had in oktober 1943 een regeringscommissaris voor de repatriëring benoemd: G. F. Ferwerda. Hij had met enige moeite medewerkers aangetrokken voor de Repatriëringsdienst die onder zijn leiding vorm moest krijgen. Het was duidelijk dat deze dienst ten nauwste zou moeten samenwerken met de militaire instanties die aanvankelijk in Frankrijk, België en Duitsland het gezag zouden uitoefenen. Dankzij de hulp die de Franse en Belgische officiële instanties aan Ferwerda's dienst verleenden, kon deze, in samenwerking met het Militair Gezag en de Nederlandse buitenlandse diensten zoals ambassades en consulaten, nuttig werk verrichten. Maar toen de geallieerde legers de tweede helft in maart 1945 het westen van Duitsland begonnen binnen te dringen, kwam het falen van de Repatriëringsdienst naar voren. In april 1945 bleek bij een bespreking in Breda, waar zich toen de staf Militair Gezag bevond, dat Ferwerda's dienst voor repatriëring uit Duitsland slechts de beschikking had over vier kleine vrachtauto's en twee motorfietsen.

Aan de opvang van gerepatrieerden had het Militair Gezag wel aandacht besteed: er waren grensvakken ingesteld en per vak waren lokaliteiten ingericht waar de gerepatrieerden geregistreerd en medisch onderzocht zouden worden en waar de repatrianten in gebouwen ondergebracht werden. Maar de 'aanvoer' van de gerepatrieerden uit Duitsland was niet de taak van het Militair

² Dagboek, A.H.A van den Berg (privé bezit) 56.

³ L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog: deel 12 epiloog tweede helft* (Amsterdam 1988) 107.

Gezag, maar van de Repatriëringdienst van Ferwerda. Uiteindelijk kon Ferwerda in mei 1945 vrijwel niets ondernemen doordat vervoersmiddelen ontbraken.⁴

Toen het Militair Gezag de repatriëring uit Duitsland eenmaal van Ferwerda's dienst had overgenomen, werden langs militaire kanalen de nodige instructies gegeven aan de Amerikanen en Britten. Zij waren het die, voor zover nodig, in samenwerking met de Russische en Franse bezettingsautoriteiten, aparte transporten organiseerden voor Nederlandse ontheemden. Er werd daarbij gebruik gemaakt van treinen en vrachtauto's, maar ook zijn er vele repatrianten op eigen gelegenheid naar Nederland teruggekeerd.

Wij weten dankzij de bestaande literatuur verrassend veel over hoe de repatriatie verlopen is en organisatorisch in elkaar zat. Waar we echter heel weinig over weten, is wat de persoonlijke beleving van de repatriant zelf was. Alle repatrianten hadden waarschijnlijk één grote wens en dat was terugkeren naar Nederland. Maar wat waren de persoonlijke en emotionele ervaringen van de gedwongen tewerkgestelden tijdens hun terugkeer naar Nederland en wat vond men van de repatriëring? En komen de ervaringen van de gedwongen tewerkgestelden overeen met de bestaande literatuur? Mijn aandacht richt zich voornamelijk op problemen en obstakels waarmee gedwongen arbeiders aan het einde van de Tweede Wereldoorlog te maken kregen.

Ik heb ervoor gekozen een aantal dagboeken van dwangarbeiders te onderzoeken en hun verhalen en belevenissen te vergelijken met de bestaande literatuur over de repatriëring. Ik acht het van belang om het beeld dat wordt geschetst over de repatriatie door de bestaande literatuur te toetsen aan de ervaringen en verhalen van enkele repatrianten om zo een eventuele aanvulling of andere kijk van binnenuit op het bestaande beeld aan te brengen. Dit zal ik doen aan de hand van vier hoofdstukken waarin het verloop van de repatriatie chronologisch wordt weergegeven. In deze vier hoofdstukken komen achtereenvolgens de volgende vragen aanbod. Ten eerste: In hoeverre hebben de tewerkgestelden zich voorbereid op hun bevrijding en de weg terug naar huis? Ten tweede: Welke gedachten hadden de dwangarbeiders bij hun bevrijding en hoe was hun eerste ontmoeting met de geallieerden? Ten derde: Wat vonden de tewerkgestelden van de omstandigheden verzorgd door de geallieerden tijdens hun repatriatie? Ten slotte: In hoeverre kwamen ervaringen overeen met de verwachtingen die de tewerkgestelden hadden over de opvang op Nederlandse bodem?

De literatuur en bronnen die ik voor mijn onderzoek gebruik, bestaan uit Nederlandstalige werken over de repatriëring en dagboeken uit het archief van het *Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies* in Amsterdam (NIOD). Ik heb voornamelijk Martin Bossenbroeks boek *De Meelstreep: terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* gebruikt om een overzicht te bieden

⁴ L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 111.

van de repatriëring.

Een dagboek is in veel opzichten een ideale bron. A. Baggerman en R. Dekker geven in hun artikel: *'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven'* de belangrijkste redenen weer waarom egodocumenten van groot belang kunnen zijn voor onderzoek. Waar het geheugen slecht is in het opslaan van gevoelens en daarbij de neiging heeft het verhaal van verleden permanent te herzien in het licht van het heden, daar legt het dagboek van dag tot dag onveranderbaar vast wat de schrijver bezighoudt. Een goed dagboek biedt de mogelijkheid in de hersenpan van een ander te kruipen en door zijn ogen in het verleden rond te kijken. Tegenover de schoonheid van dagboeken staan natuurlijk ook problemen volgens Baggerman en Dekker. Het doel wat de schrijver met het dagboek heeft en het publiek waarvoor het dagboek is bedoeld kan nogal uiteen lopen. Afhankelijk daarvan worden sommige gedachten en observaties wel, en andere niet opgeschreven.

De dagboeken die hier zijn bestudeerd zijn grotendeels afkomstig uit de collectie van het NIOD en geselecteerd op hun waarde voor mijn onderzoek. Het zijn dagboeken waarin de gedachtes van de schrijver en van zijn omgeving geregeld ter sprake komen. En die zo niet de hele repatriatie, dan toch een groot deel daarvan bestrijken. Met dit onderzoek hoop ik in twee opzichten een waardevolle bijdrage te leveren aan de repatriatiegeschiedschrijving. Ten eerste komen een aantal gedachtes en sentimenten zo veelvuldig voor in meerdere dagboeken dat we veilig mogen aannemen dat deze algemeen leefden. Ten tweede zal blijken dat de hier bestudeerde dagboeken op gespannen voet staan met de bestaande literatuur over de repatriatie.

De voorbereiding

“allen, wier gezin is uiteengerukt[...] dat zodra wij vrij zijn, het uiterste gedaan zal worden om deze nieuwe slachtoffers van het schrikbewind ten spoedigste te doen terugkeren en hun leed en dat hunner zo zwaar beproefde gezinnen zo veel mogelijk te verzachten. Plannen liggen gereed om hun terugkeer zo doeltreffend en zo vlug mogelijk te doen verlopen en hen gezond en wel naar hun woonplaatsen terug te voeren.”⁵

Het hierboven weergegeven citaat is een belofte die koningin Wilhelmina deed via radio Oranje op 24 april 1943 aan de getroffen en van de arbeidsinzet. Het bericht schiep de verwachting dat de terugkeer van gedwongen arbeiders goed zou verlopen zodra de Tweede Wereldoorlog voorbij was. Op papier was Nederland er al vroeg bij met de voorbereiding van de terugkeer en opvang van oorlogsslachtoffers. Lang voordat de geallieerden op 3 juni 1944 hun eerste officiële ‘*outline plan for refugees and displaced persons*’ openstelden, had de Nederlandse regering in Londen al eigen plannen klaarliggen, uitgewerkt en wel. Het wachten was slechts op de juiste omstandigheden om deze plannen uit te voeren.⁶ De vroege plannenmakerij was vooral de verdienste van het Departement van Sociale Zaken. Het Departement bestond pas sinds 1933 en kende in de Londense jaren slechts een bescheiden bezetting van zestien personen. Het Departement werd geleid door een ambitieus man, J. van den Tempel. De repatriëring zag hij als een van de pijlers van zijn beleid. Onder de titel: ‘*De terugkeer van Nederlandse werkkrachten naar Nederland*’ werd een samenhangende visie samengesteld over hoe de terugkeer van tewerkgestelden naar Nederland moest verlopen. In Londen werden plannen gemaakt voor een verwachte terugkomst van de tewerkgestelden in Duitsland naar Nederlandse bodem. Ook de tewerkgestelden zelf zagen een terugkeer naar Nederlandse bodem naderen. In hoeverre hebben de tewerkgestelden zich voorbereid op hun bevrijding en de weg terug naar huis? In dit hoofdstuk zullen de ervaringen en verhalen naar voren komen van de tewerkgestelden die het einde van de oorlog zagen naderen. Hierbij zal ik aandacht geven aan de voorbereidingen die ze troffen voor de reis terug.

Op 7 maart 1945 veroverden de Amerikanen de Ludendorffbrug over de Rijn bij Remagen en op 24 maart staken geallieerde troepen bij Wesel de Rijn over. Daarna ging het betrekkelijk snel; de uitgeputte Duitsers onderkenden de zinloosheid van verder verzet en bleken bovendien, als ze moesten kiezen, zich liever aan de westelijke geallieerden over te geven dan aan het Rode Leger. Hitler vaardigde nog wel de ‘Nero-decreten’ uit, die neerkwamen op een soort verschroeide aarde tactiek, maar die werden nauwelijks opgevolgd. Amerikanen en Russen schudden elkaar de hand aan

⁵ M. Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001)78.

⁶ *Ibidem*, 77.

de Elbe op 25 april 1945, waarna Hitler, eindelijk beseffend dat alles verloren was, zelfmoord pleegde op 30 april 1945 in zijn Berlijnse bunker.

De Nederlandse tewerkgestelden bevonden zich tijdens de gevechten tussen de geallieerden en de Duitse troepen midden in het oorlogsgeweld. Velen van hen zagen de oorlog eind april 1945 naderen en troffen mogelijk voorbereidingen om naar huis terug te keren. Ook mijn opa A.H.A van den Berg bevond zich midden in het oorlogsgeweld. Hij werd op 21 juni 1943 opgeroepen om te gaan werken in Duitsland waarna hij op de trein naar Berlijn werd gezet. Eenmaal in Berlijn aangekomen werd hij tewerkgesteld in een fabriek. Uiteindelijk vlucht hij op 22 april, na hevige bombardementen van het Russische leger in het noorden van Berlijn, richting het westen. In zijn dagboek is te lezen dat hij op donderdag 19 april 1945 slechts minimale voorbereidingen treft voor zijn terugkeer: “ ‘s Morgens luchalarm gehad, het kanongebulder komt steeds dichterbij. Het einde nadert. Wij lopen met het plan naar het Westen te vluchten, en hebben het hoognodige ingepakt”.⁷ Een dag later besluit mijn opa dat hij op zondag 22 april zal vluchten: “ ‘s Morgens weer twee en half uur alarm gehad, bommen op Noord Berlijn. Russen staan aan de voorsteden van Berlijn. Onze vlucht bepaald op zondag, vanavond van half tien tot drie uur alarm gehad, zes formaties bommenwerpers.”⁸

D. Rooseboom, afkomstig uit Den Haag, maakt uiteindelijk ook plannen om richting Nederland terug te keren. Rooseboom vertrekt op 3 mei 1943 als dwangarbeider naar Duitsland. Na een lange treinreis vanuit Voorburg, arriveert hij in Bretigheim, een vuil en haveloos kamp. Daar worden hij en andere dwangarbeiders in groepjes verdeeld over verschillende steden. Hij komt terecht in een lager bij Reutlingen als draaier bij machinefabriek "Wafios", waar tankonderdelen gemaakt worden. Op 7 april 1945 heeft hij de plannen om samen zijn vrienden Gerard, Japie en Kees te vluchten om het gevaar van de bombardementen te ontlopen. Uiteindelijk besluit hij dit plan uit te voeren op 19 april 1945: “Ondanks geschreeuw van de wachtsmannen trekken Gerard, Japie, Kees en ik er op uit. We lopen als een haas met zware bagage en zweten als een otter, want het is de laatste dagen erg warm”⁹ F.E van Delden had een soortgelijk scenario. Van Delden werd in de nazomer van 1944 van Rheinbach naar het tuchthuis Kassel-Wehlheiden gebracht, vanaf daar zes weken later naar het tuchthuis Coswig. Hij werkte daar aan de grote autoweg en het was er, in tegenstelling met zijn vorige verblijf, vrij goed. Na een paar weken kwam hij in het tuchthuis Rosslau; daar waren de toestanden, evenals op de fabriek of scheepswerf van de gebroeders Saksenberg, slecht. Midden april werd van Delden na hevige bombardementen ontslagen: “ Rosslau werd dag en nacht beschoten, de leiding was niet meer toereken vatbaar (verdrinken en verbrasten alles wat aanwezig was) wij werden weggezonden naar een plaats buiten Rosslau, alles was in chaos. Mijn vrienden

⁷ Dagboek, A.H.A van den Berg, 51.

⁸ Ibidem, 51.

⁹ Dagboek, D. Rooseboom (<http://www.geheugenvannederland.nl>) 98.

*Frans en Adrie en ik besloten ons zelf te redden en op weg te gaan.*¹⁰

Voor het vertrek richting het Westen werden er, zo blijkt uit de dagboeken, enkel wat spullen ingepakt. De bombardementen hadden de tewerkgestelden gedwongen te vluchten met minimale planning vooraf. Over de manier waarop ze thuis moesten komen, hadden ze nog geen idee. Het enige wat ze wel wisten was dat ze weg moesten van de plek waar zij zich op dat moment bevonden.

Loe de Jong schets in zijn tiende deel van *het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* het beeld dat de vreugde van de tewerkgestelden bij het naderen van het einde van de oorlog en daarmee ook van de feitelijke dwangarbeid, bij menigeen gepaard ging met het verlangen zich onmiddellijk schadeloos te stellen in de vorm van plundering. Er was geen overheid meer die een maatschappelijke orde, welke ook, handhaafde. Niet alleen de Russische, maar ook de Britse en Amerikaanse militairen hadden er geen problemen mee dat buitenlanders die onder het Naziregime geleden hadden, zich bezittingen van Duitsers toe-eigenden.¹¹ Dit verlangen leefde volgens Loe de Jong bij de dwangarbeiders die zich eind april begin mei 1945 in Duitsland bevonden. Het beeld van plunderingen geschetst door Loe de Jong, komt voor een groot gedeelte overeen met de verhalen in de dagboeken van de repatrianten. Ook mijn opa A.H.A van den Berg plunderde. Op 28 april 1945 belande hij in een niet genoemd dorpje in Duitsland: *“ om 9 uur opgestaan, op stap gegaan voor een woning, bij zeven andere Hollanders onderdak gevonden. Onderweg eerst een baal suiker georganiseerd. De Russen trekken juist het dorp binnen. Wij kregen de gelegenheid een boerderij leeg te halen. Wij hebben twee grote zijden spek, circa honderd pond, twee hammen, tientallen flessen weck, fruit, vlees, groente, meel, suiker, jam etc. ’s Avonds werd een varken geslacht dus vlees genoeg.*¹²

Ook de 30-jarige bakker uit Helden genaamd L.A Horen maakt melding van een plundering. Horen was in oktober 1944 met een grote arbeidsinzetgroep naar Duitsland gestuurd. Hij belande via kampen in Wupperthal en Lehrte in Viersen, waar hij onderdak kreeg in een kamp en tot ver in de omgeving graafwerk moest verrichten. Horen maakte op 29 februari 1945 na Amerikaanse bombardementen melding van een plundering: *“De meesten van ons hadden geen brood meer, de bakkers werkten niet, ook de broodfabriek kon niet werken, want het was totaal uitgebrand. Een vrouw vroeg ons of we uit een kelder van een huis kisten en levensmiddelen durfden te halen in ruil voor sigaretten. Twee wagentjes kisten met kleren en levensmiddelen haalden we uit de kelder”*¹³. De uit Den Haag afkomstige D. Rooseboom maakt op 9 maart 1945 melding van dergelijke rooftochten: *“Je hoort de laatste tijd veel mensen praten over dergelijke roofovervallen, ook op Duitsers. Er wordt*

¹⁰ Dagboek, F.E. van Delden (<http://www.geheugenvannederland.nl>) 6.

¹¹ L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog: deel 10b Het laatste jaar tweede helft* (Amsterdam 1981) 1130.

¹² Dagboek, A.H.A van den Berg, 55.

¹³ Dagboek, L.A. Horen (<http://www.geheugenvannederland.nl>) 75.

tabak, eten, kleren en schoenen gestolen.”¹⁴

De plannen die worden gemaakt door de tewerkgestelden om terug te keren naar Nederlandse zijn concluderend uit de dagboeken minimaal geweest. Er was geen concreet plan aanwezig. Ook de wetenschap over wat ze te wachten stond op de weg terug hadden ze niet. Waarom ze op een bepaald moment de stap zetten om terug te keren is wel duidelijk geworden. De meeste tewerkgestelden vluchtten voor het oorlogsgeweld en de bombardementen op de steden en fabrieken waar zij zich op dat moment bevonden. Het beeld dat Loe de Jong schetste over de plunderingen die plaatsvonden bij het naderen van de Duitse capitulatie wordt bevestigd door de dagboeken. Echter is in geen van de dagboeken de drijfveer die Loe de Jong schetst te vinden. Volgens de Jong was de motivatie achter het plunderen een onmiddellijke schadeloosstelling voor hun leed geweest. In de dagboeken komt naar voren dat men dit vooral deed uit overlevingsdrang en hebzucht en niet zozeer schadeloosstelling. In het volgende hoofdstuk zal naar voren komen wanneer de dwangarbeiders zich daadwerkelijk bevrijd voelden en wat hun gedachten waren bij de eerste ontmoeting met hun bevrijders.

‘Daar zijn onze bevrijders’

Op 8 mei juichten de inwoners van Amsterdam dol van vreugde de binnentrekkende Canadese troepen toe. Die middag werd niet alleen de Nederlandse vlag gehesen, maar ook de vlaggen van Groot-Brittannië, de Verenigde Staten, Canada en de Sovjet-Unie werden gehesen. Na het Wilhelmus speelde het muziekkorps de volksliederen van deze vier naties, aan welke Nederland zijn bevrijding te danken had.¹⁵ In het voorjaar van 1945 lag het lot van de Nederlandse bevolking in handen van de geallieerde strijdkrachten. Voor de Nederlanders die gedwongen tewerkgesteld waren in het Duitse rijk en met smart hadden uitgekeken naar de bevrijding, was er ook geen misverstand mogelijk dat zij werden verlost door de geallieerden. Welke gedachten hadden de dwangarbeiders bij hun bevrijding en hoe was hun eerste ontmoeting met de geallieerden? Engelsman, Amerikaan, Fransman of Rus, volgens Martin Bossenbroek was bij vele gevangenen en tewerkgestelden de verschijning van de eerste geallieerde militair een emotioneel moment. Hij is er opeens, en na de verwondering volgde de ontlasting: de oorlog is afgelopen. Het beeld dat Bossenbroek hierboven schets over de eerste ontmoeting met de geallieerden zal ik in dit hoofdstuk toetsen aan de dagboeken van de tewerkgestelden.

¹⁴ Dagboek, D. Rooseboom, 92.

¹⁵ C. Kristel, *binnenskamers, Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002) 7.

De voorbereidingen op de rol van de geallieerde militairen in de bevrijde gebieden begonnen op de conferentie van Casablanca in januari 1943. Daar werd door Roosevelt en Churchill de beslissing genomen om een invasie over het kanaal in Frankrijk voor te bereiden. Hiertoe werd in april 1943 een Joint Planning Group in het leven geroepen, genaamd Chief of staff to the Supreme Allied Commander (Cossac), onder leiding van de Britse generaal F.R. Morgan. In augustus 1943 verklaarden Roosevelt en Churchill op de conferentie van Québec dat hun regeringen de politieke verantwoordelijkheid zouden nemen voor de bezette gebieden en daar een militair bestuur zouden installeren. Binnen de Cossac werd in november 1943 de afdeling Displaced Person sectie opgezet. Deze afdeling ging zich actief bezighouden met het vraagstuk over de vele dwangarbeiders die naar huis terug moesten keren zodra de Tweede Wereldoorlog voorbij zou zijn.

Ten aanzien van de vluchtelingen onderscheidden geallieerde militairen twee belangrijke taken. In de eerste plaats gold dat de vluchtelingen geen sta-in-de-weg mochten worden voor de militairen. In de tweede plaats was er de zorg voor de volksgezondheid. Als er onder de burgerbevolking epidemieën zouden uitbreken, zou dat het invasieleger bedreigen. In oktober 1943 kreeg generaal-majoor R. Lumley van Cossac de opdracht een eerste plan te ontwerpen voor de wijze waarop de militaire troepen de vluchtelingen tijdens de gevechten dienden te behandelen. Uit deze informatie begrepen de militairen dat ze met een probleem van ongekende omvang geconfronteerd zouden worden. De geallieerde militairen zouden miljoenen tewerkgestelden, krijgsgevangenen, gedeporteerde en militaire gevangenen aantreffen. Als gevolg van de gevechten zou nog eens een onbekend aantal burgers van huis en haard worden verdreven. Binnen Duitsland waren delen van de burgerbevolking in verband met de bombardementen naar het platteland geëvacueerd en wellicht zouden grote aantallen Duitsers voor het Sovjet leger naar het westen vluchten.¹⁶

De confrontatie tussen de geallieerde troepen en de tewerkgestelden is ook terug te vinden in de dagboeken. Het beeld dat Bossenbroek schets over het eerste 'prachtige' contact met de geallieerden wordt nagenoeg bevestigd door de dagboeken van de tewerkgestelden, zo ook bij L.A. Horen. Hij dook onder tijdens gevechten tussen de Duitsers en de geallieerden, tot de plaatselijke bevrijding voor hem op 1 maart 1945 een feit was: " *Tot elf uur was het stil. De zuster had ons een dikke waskaars gebracht en boterhammen, maar honger hadden we niet, spanning, 'spanning. Ik zei tegen mijn vriend; "Als we deze kaars op hebben zijn we bevrijd'. 's Middags begon het schieten weer. We hoorden alleen Amerikaanse artillerie, dus zo gaat het goed. Om vijf uur werd het stil, met kloppend hart luisterde wij en daar had je het, een meisje, die door de zuster gestuurd was, kwam de trap af en riep; "Wir sind erlöst ". Wij direct naar buiten, en jawel, alles stond buiten en in de lucht, vliegmachines die heel langzaam vlogen, die hadden we nog nooit gezien. Ik zei tegen mijn vriend;*

¹⁶ C. Kristel, *binnenskamers*, 35.

*Wat zijn dat voor dingen? 'Die zijn van ons zei hij.'*¹⁷ Het was voor Horen na deze spannende middag wel wachten op het moment dat zij ook daadwerkelijk de eerste geallieerde troepen zouden ontmoeten, dit gebeurde diezelfde avond nog op 1 maart 1945. Hij hoorde om half elf 's avonds mensen achter het klooster lopen. Soldaten waren het eerste dat in zijn hoofd op kwam. Hij wachtte met kloppend hart af wat er zou gebeuren en neep de kaars uit en deed de deur op slot. Een paar minuten later hoorde Horen soldaten aan de deur rommelen, een grote slag en de deur vloog open. De eerste gedachte van Horen was dat het nog Duitsers konden zijn maar toen hij de soldaten Engels hoorde praten wist hij dat het Amerikanen waren. Er was echter nog een probleem voor Horen, hij had geen papieren bij zich, die had hij eerder verbrand, hij had enkel nog zijn rijbewijs. Horen hield zijn rijbewijs in de hoogte en liep naar de gang toe waar de Amerikanen zich bevonden. Direct werden er revolvers, geweren en lampen op hem gericht. Hij zei dat hij Hollands was maar dat werd niet verstaan door de Amerikanen. Uiteindelijk pakte één van de soldaten het rijbewijs en las Maastricht, Limburg, en zei: "Holland good". Diezelfde avond viel Horen in slaap met het vooruitzicht dat hij morgen op huis aan zou gaan.¹⁸

Ook mijn opa A.H.A van den Berg bevond zich tussen twee fronten op het moment dat hij voor het eerst in contact kwam met de geallieerden. Uiteindelijk vlucht hij op 22 april 1945 na hevige bombardementen van het Russische leger in het noorden van Berlijn richting het westen, hij zocht onderdak in verschillende boerderijen of sliep in het bos: " *Bij de burgemeester van Hohesheden gegeten. Hij heeft zelf een grote boerderij, wij kregen aardappelen met goede jus, daarna mochten we buiten in het stro slapen.*"¹⁹ Twee dagen later beschreef hij hoe hij vervolgens een aantal dagen in bos heeft moeten slapen en na die dagen een schuur opzocht omdat dat beter was dan in een bos. Hij vestigt zich uiteindelijk in een dorpje vijf kilometer verwijderd van Leitzkau. Hier voelde mijn opa zich begin mei 1945 voorgoed bevrijd van de Duitsers en beschreef hij in zijn dagboek hoe grote groepen Duitse soldaten in colonnes door het dorp trokken, ver weg van de Russen om zich uiteindelijk over te geven aan de Amerikanen. Hij schreef op dat de oorlog uit is voor Duitsland, maar blijft voorzichtig en vraagt zich af hoelang nog voordat hij zijn vaderland terug kan zien.²⁰ Op 6 mei 1945 werd hij uiteindelijk in het dorp opgevangen door de Russen die hem rijkelijk voorzagen van sigaren en tabak. Dit was voor hem een mooi moment.

De uit Den Haag afkomstige D. Roosenboom zwierf na zijn vlucht voor de bombardementen rond en belandde uiteindelijk op 22 april 1945 in het plaatsje Reutlingen, waar hij voor het eerst in contact kwam met Franse soldaten. Deze ontmoeting vond plaats bij het zuidelijke treinstation van het stadje. De Franse soldaten waren druk bezig met het bestrijden van de Duitsers en vertelde hem

¹⁷ Dagboek, L.A. Horen, 78.

¹⁸ Ibidem, 79.

¹⁹ Dagboek, A.H.A van den Berg, 54.

²⁰ ibidem, 56.

dat hij en zijn kameraden zich bij het bureau voor het terugsturen van buitenlanders moesten melden. Roosenboom en zijn kameraden melden zich uiteindelijk op 24 april 1945 bij dit bureau.²¹ Op het moment dat Roosenboom zich daadwerkelijk aanmeldde voelde hij zich bevrijdt, hij was eindelijk niet meer in handen van de Duitsers.

F.E van Delden was op weg naar Dessau, van waaruit de repatriatietransporten geregeld werden. Na dagen van omzwervingen, honger en hulp van de bevolking in verschillende dorpen mocht van Delden eind april 1945 de overtocht maken over de Elbe naar het Amerikaans bezet gebied. Daar zocht van Delden naar onderdak en verkocht hij zijn waardevolle kleding. Zo ging het van dorp tot dorp tot ze in het plaatsje Oranienburg aankwamen, waar hij en zijn vrienden de eerste Amerikanen aantreffen en zich veiliger voelden dan ooit, '*daar zijn onze bevrijders*'²² zo beschreef hij.

De dwangarbeiders die ik hier bestudeerd heb, vluchtten tijdens zware bombardementen in de lente van 1945 in Duitsland naar huis en werden op hun weg terug opgevangen door de geallieerden. Veelal zaten de dwangarbeiders midden in de strijd tussen de geallieerden en de Duitse legers. Hier kregen zij te maken met ontelbare bombardementen. De bevrijding en uiteindelijke ontmoeting met de geallieerde troepen was, zo blijkt uit de dagboeken, een spannend maar mooi moment. De gedachten in handen te zijn van de troepen aan de goede kant zorgden ervoor dat het verlangen om zo snel mogelijk thuis te komen werd vergroot. Het beeld dat werd geschetst door Bossenbroek, over dat het daadwerkelijke moment van ontmoeting met de geallieerde een mooi en emotioneel moment was, sluit naadloos op de dagboeken van de tewerkgestelden aan. Wel moet vermeld worden dat over de manier waarop de tewerkgestelden uiteindelijk bij de geallieerde troepen gekomen zijn niets vermeld wordt. Het was zo blijkt uit de dagboeken geen makkelijke opgave om door al dat oorlogsgeweld de weg richting de geallieerde te vinden. Het kostte alle hier beschreven tewerkgestelden dagen van rondzwerven en slapen in bossen, boerderijen en leegstaande huizen. Hierbij kregen zij veelal te maken met bombardementen door zowel Duitse als geallieerde troepen op hun onderkomen voor zij in handen van de geallieerden kwamen. In het volgende hoofdstuk zal ik behandelen hoe de tewerkgestelden na hun bevrijding en in handen van de geallieerden uiteindelijk met hulp van de geallieerden hun weg hebben gevonden naar huis.

²¹ Dagboek, D. Roosenboom, 99.

²² Dagboek, F.E. van Delden, 8.

Onderweg

De repatrianten die bevrijd waren en onder verantwoordelijkheid kwamen te staan van de geallieerde troepen werden via de veroverde gebieden naar Nederland teruggebracht. De geallieerden vervoerden de repatrianten en leverden hen bij de grens af, waarna het Nederlandse Militaire Gezag de taak over zou nemen. Machteloos was men ten opzichte van het besluit van de geallieerden om de repatriëring in eigen hand te houden. Daardoor speelden de Nederlandse repatriëeringsinstanties in de westerse bezettingszones in Duitsland slechts een ondersteunende rol. Dat gold ook voor de Fransen en Belgen, maar er is gebleken dat Nederlandse hulporganisaties in het geallieerde gebied minder aanwezig waren. Ook was er geen Nederlands bezettingsleger aanwezig in Duitsland, terwijl België en Frankrijk wel betrokken waren bij de bezetting van Duitsland. Dat betekende dat de Franse en Belgische troepen massaal in Duitsland aanwezig waren, met alle uitrusting, faciliteiten en privileges die daarbij horen, om de repatrianten te helpen.²³ Wat vonden de tewerkgestelden van de omstandigheden verzorgd door de geallieerde tijdens hun repatriatie? Was er genoeg te eten en onderdak? Volgens Martin Bossenbroek liepen de ervaringen van de repatrianten tijdens de transporten terug zeer uiteen van een voortzetting van de oorlogsontberingen tot een zegetocht zonder weerga. Ik zal in dit hoofdstuk nagaan of dit beeld overeenkomt met de ervaringen die de tewerkgestelden met het transport terug hadden.

*“ Ons land zal worden overstroomd met Displaces person’s die onder de reeds geheel uitgeputte bevolking ernstige epidemieën zullen brengen en de laatste resten voedsel zullen verdelen. Indien men bovendien rekening houdt met de geestelijke invloeden, kan het niet anders of het Nederlandse volk staat voor een ramp, welke zijn voorbestaan ernstig bedreigd.”*²⁴ Dit zijn de woorden van Chef-staf van het Militair gezag genaamd Kruls. Kruls sprak hier over de situatie die Nederland stond te wachten als de repatrianten na de bevrijding zouden terugkeren. Op dinsdag 13 maart 1945 werd in het Brusselse hoofdkwartier van het Militair Gezag geschiedenis geschreven. Chef-staf Kruls stelde die dag een alarmerend memorandum op. Volgens Kruls stond het Nederlandse volk een ramp van ongekende omvang te wachten. De tekst was in het Engels opgesteld en gericht aan de Nederlandse regering in Londen en tevens bestemd voor andere ogen waaronder Dwight D. Eisenhower, de geallieerde opperbevelhebber. In een paar zinnen schetste Kruls de omvang van de problemen die het Militair Gezag, sinds de bevrijding van de zuidelijke provincies in het najaar van 1944 boven het hoofd dreigde te groeien. In het nog door de Duitsers bezette westen van het land tekende zich een acute noodsituatie af. Alle aandacht moest daarom worden geconcentreerd op een massale en snelle hulpactie, zodra het gebied bevrijd was. Echter, die

²³ C. Kristel, *binnenskamers*, 61.

²⁴ M. Bossenbroek, *De Meelstreep*, 27.

reddingsactie zal onherroepelijk vastlopen als Nederland tegelijkertijd werd overspoeld door de vele honderdduizenden 'displaced persons', die zich tot dan toe in het Duitse achterland bevonden. Als die allemaal in beweging kwamen in de richting van Nederland zodra de geallieerde opmars dat toeliet, was die ellende letterlijk niet te overzien.

Onder normale omstandigheden zou het registreren, ontluizen, kleden, voeden en tijdelijk onderbrengen van zulke aantallen ontheemden al moeilijk genoeg zijn geweest, maar in de huidige situatie was het ondoenlijk. De enige oplossing die Kruls zag, was dat de geallieerde zo snel mogelijke een barrière moesten inrichten in Noordwest-Duitsland, bijvoorbeeld langs het Dortmund-Eemskanaal, om de stroom 'displaced persons' tegen te houden, in ieder geval tijdelijk. Nadat de Nederlandse regering de waarschuwing van Kruls aan het geallieerde opperbevel had doorgegeven, was het Eisenhower zelf die op 6 april 1945 per telegram liet weten dat de gevraagde barrière er inderdaad zou komen langs het Dortmund-Eemskanaal.

Wanneer de geallieerde legers eenmaal ter plaatse waren, werden de commandanten van het expeditieleger verantwoordelijk voor de praktische opvang en repatriëring. Kernpunten voor de aanpak waren de volgende punten. Ten eerste een *Standfast order*, dat wil zeggen dat niemand zich zonder toestemming van de militairen mocht verplaatsen. De repatriëring zou zo snel mogelijk van start gaan, maar pas wanneer de militaire situatie dat toeliet. Ten tweede de inrichting van barrières land geografische grenzen. Iedere divisie moest achter het front *Refugee Collecting points* inrichten. Vanaf die punten konden vluchtelingen worden afgevoerd naar *Transit Areas*, waar alle vluchtelingen werden verzameld die door een legerkorps werden aangetroffen. Van die *Transit Areas* werden de vluchtelingen overgebracht naar meer permanente *Assembly Centres*. De Liaisonofficieren moesten helpen landgenoten te identificeren, registreren en hielpen bij de opvang en organisatie van de terugreis. Van de *Assembly Centres* reisden de repatrianten naar *Border Control stations* en *Reception Centres* (opvangposten). Aan de Nederlandse grens vielen de *Reception Centres* onder het Militair gezag, dat daarmee de verantwoordelijkheid van de geallieerden overnam.²⁵

De natuurlijke barrières gecreëerd door de geallieerde om de stroming van tewerkgestelden te organiseren en de verschillende verzamelpunten zorgden ervoor dat de tewerkgestelden langer moesten wachten op een terugkeer naar Nederland dan dat ze hadden gehoopt. Ze moesten vaak dagen en weken lang op één bepaalde plek verblijven om daar gesorteerd te worden op natie en vanuit daar weer richting Nederland vervoerd te worden, zo ook mijn opa A.H.A van den Berg. Op 7 mei 1945 werd hij nog vervoerd door de Russische troepen en kreeg hij een documenten van een commandant om met andere Hollanders, Belgen en Fransen de rivier de Elbe over te steken naar de Engelsen en Amerikanen. Echter de Engelsen en Amerikanen wilden hen niet hebben, waarna ze nog

²⁵ H. Piersma, *Mensenheugenis, Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 135.

een lange tijd moesten wachten om de rivier uiteindelijk over te kunnen steken. Van den Berg maakt melding van verkrachtingen van de Russen en slechte leefomstandigheden: *“Vanochtend in Coswig aangekomen, er zijn veel barakken, alles echter vol wandluizen, zodat wij voorlopig buiten zullen blijven.”*²⁶ Eten krijgen ze doordat er af en toen een paard, koe of ander vee wordt geslacht, maar dit was nauwelijks genoeg. Het wachten om de oversteek te maken werd omschreven als ‘geestdodend’ en het verlangen niet meer te hoeven wachten werd alsmaar groter: *“De Engelse radio horen wij weer iedere dag, hopelijk denken ze spoedig aan ons opdat wij weg kunnen hier. En maar wachten op de afroep, vertrekken naar de Amerikanen, dus niet.”*²⁷

Ook G.V. van Loo omschrijft de barre omstandigheden tijdens de terugreis met de geallieerden. G.V. van Loo, werkzaam als rijksambtenaar in Den Haag, werd in juli 1943 gedwongen naar Duitsland te gaan. Hij was in Berlijn werkzaam als hulparbeider in een kantoor. Hij hield in die tijd een dagboek bij, waarin hij nauwkeurig beschreef wat er in de reis terug naar Nederland gebeurde. Op tien mei 1945 schreef van Loo: *“Op transport waar onderweg nog velen bij gekomen zijn, gaat onder leiding van enkele Russen een toch onder nemen; waarheen weten we niet. Het einddoel van de toch blijkt Biesdorf te zijn. In Biesdorf is alles wat bewoonbaar is vol met buitenlanders: huizen, lagers, stallen, hokken men heeft zich zelfs van planken, glas en stro hutten gebouwd.”*²⁸ Uiteindelijk twee weken later komt hij in Magdeburg aan waar hij in de middag stapsgewijs over de drie Elbe bruggen naar de Engelsen werd geloodst. Hij werd door Hollandse officieren gecontroleerd en per auto naar de verzamellager gebracht. Daar werd hij uiteindelijk in groepen ingedeeld en in woonhuizen gehuisvest. Op 16 juni 1945, na weken van wachten, vertrok van Loo vanuit Maagdenburg per trein naar het westen. Hoe meer hij naar het westen trok, hoe meer oponthoud. Uren moest hij wachten voor een stopsignaal. Op 19 juni 1945 komt zijn transporttrein uiteindelijk Nederland binnen.

F.E van Delden werd tijdens de eerste twee dagen door de barre omstandigheden op transport ziek en werd met spoed naar het ziekenhuis in Dessau gebracht. Hij had tyfus en kreeg later ook nog pleuris. Hij heeft twee en halve maand in verschillende ziekenhuizen in Duitsland moeten verblijven waar hij goed verzorgd werd. Van Delden kon hier ook tot zijn genoegen zijn familie op de hoogte stellen over waar hij zich bevond en wat zijn conditie was. Op 25 augustus 1945 kon van Delden uiteindelijk naar Nederland worden vervoerd.²⁹ Ook D. Roosenboom omschreef de transporten als langdurig en met slechte omstandigheden. Met een groepje vertrok Roosenboom uit Duitsland. Met een omweg hoopte hij sneller thuis te komen en hij besloot via Straatsburg te gaan

²⁶ Dagboek, A.H.A van den Berg, 56.

²⁷ Ibidem, 58.

²⁸ Dagboek, G.V. van Loo (<http://www.geheugenvannederland.nl>) 132.

²⁹ Dagboek, F.E. van Delden, 13.

om uiteindelijk via Frankrijk naar Nederland terug te keren. Eind mei 1945 belande hij via transport in het Franse stadje Revigny waar hij een hopeloze situatie omschreef: *Om 11.30 uur, na hopeloos en nutteloos omhangen gingen we per vrachtwagen weg. Over de versterker was bekend gegeven: al degenen die vandaan zijn aangekomen gaan vanavond naar hun plaats van bestemming. Ze brachten ons na 30 minuten rijden in een kamp. Zo zijn er hier 20 in de omgeving, vertelden ze ons. Er heerste in deze kanten honger en ziektes, ze hebben ons echt Duits bij de neus. Je kon je opgeven voor Amerikaanse hulpdienst achter het front. Het eten is hier slecht, althans weinig dus iedereen tekent zowat, al was het maar om de verveling te verdrijven.”*³⁰

Alle dagboeken spreken over dezelfde barre omstandigheden en slechte behandeling door de geallieerden, ze kregen minimaal te eten en een slaapplek was er nauwelijks. Wel is er een verschil in toon te merken waarop zij deze omstandigheden ervaren hebben. Bijvoorbeeld L.A. Horen, hij omschrijft de transporten niet als optimaal maar als het bevrijde gevoel dat hij had, steeg bij hem boven de slechte omstandigheden uit. Hij omschreef hoe hij door de Amerikanen werd tegengehouden en in een klooster moest wachten totdat het verkeer richting het westen weer beter werd, dit kon echter enkele dagen duren. In het klooster moesten ze op de grond slapen en kregen ze weinig te eten. In het klooster lagen Russen, Polen, Duitsers, Belgen, Fransen dicht op elkaar en het stonk er ondragelijk. Horen eindigt de zin met dat het allemaal niet uit maakte, ze waren bevrijd en dat was wat telde.³¹

Martin Bossenbroek beschreef in de Meelstreep dat de ervaringen van de repatrianten tijdens de transporten terug zeer uiteenliepen van voortzetting van de oorlogsontberingen tot een zegetocht zonder weerga. De verhalen die ik ben tegengekomen in de dagboeken bevestigen slechts een deel van dit verhaal, het was vooral een voortzetting van de oorlogsontberingen en van een zogenoemde zegetocht was absoluut geen sprake. Het verlangen snel thuis te komen was er wel en bij sommigen verzachtte het gevoel elk moment naar huis te komen de slechte omstandigheden. Maar bovenal blijft dat de tewerkgestelde tijdens het transport terug weken tot soms wel maanden hebben moeten wachten in barre omstandigheden om terug te keren. Hierbij kregen zij weinig te eten, heersten er ziektes en sliepen zij zowat op elkaar, wat voor veel frustraties zorgde. De tewerkgestelden waren dus helemaal niet tevreden met de behandeling die ze kregen op hun transport terug maar hadden het gevoel dat als zij thuis zouden alles beter was. In het volgende hoofdstuk zal ik uiteenzetten in hoeverre de verwachtingen die de tewerkgestelden hadden over de ontvangst in eigen land overeen komen met de ervaringen.

³⁰ Dagboek, D. Roosenboom, 105.

³¹ Dagboek, L.A. Horen, 80.

De opvang

Het was eindelijk zover, de tewerkgestelden waren na soms jaren werkzaam te zijn geweest in Duitsland en na een lange reis onder barre omstandigheden te hebben gehad, eindelijk thuis. Onderweg, zo blijkt uit de voorgaande hoofdstukken, was de gedachte bijna thuis te zijn een lichtpuntje in de duisternis geweest. De tewerkgestelden hadden erg uitgekeken naar hun terugkomst op Nederlandse bodem. In hoeverre kwamen de ervaringen overeen met de verwachtingen die de tewerkgestelden hadden over de opvang op Nederlandse bodem? Bossenbroek geeft in zijn boek *De Meelstreep* aan dat de meeste repatrianten die rechtstreeks uit Duitsland waren gekomen de ontvangst op Nederlandse bodem ronduit hartelijk hadden gevonden. Conny Kristel geeft in het boek *Polderschouw* aan dat er in de kranten die tijdens de repatriëring uitkwamen een ander beeld werd geschetst van de opvang. De Nederlandse regering had tekortgeschoten in de oorlog, gefaald na de bevrijding in het Duitse rijk en daarnaast slaagde de regering er niet in een fraai gebaar te maken naar haar teruggekeerde landgenoten bij aankomst op eigen bodem. 'Geen gejuich, geen hartelijk woord, geen nieuwe kleren: niets van dat alles. Regen en een stuk droog brood'. Duidelijk moge zijn dat dit zeer uiteenlopen verhalen zijn. Ik zal daarom ook in dit hoofdstuk via de dagboeken achterhalen hoe zij hun ontvangst zelf hebben ervaren.

De organisatie van de eerste opvang van repatrianten in Nederland was de verantwoordelijkheid van majoor B.G. van Os van Delden en zijn Bureau voor Evacuering en Repatriatiezaken. Het Militair gezag had de grens in vakken ingedeeld en per vak werden opvangcentra ingericht. Bij die inrichting was overleg gepleegd met overheidsinstanties op medisch gebied en met rijksbureaus, die zouden kunnen zorgen voor de toevoer van die goederen waaraan de ontheemden in de eerste plaats behoefte hadden. De eigenlijke grensbewaking was aan ca. 5000 militairen toevertrouwd. Daarnaast was op de diverse posten een maximum van ruim 4000 personen werkzaam, hoofdzakelijk medisch personeel, personeel voor de voeding en personeel voor het transport. Er zijn naar schatting ca. 35.000 ontheemden geweest die door de mazen van dat net zijn geglipt maar veruit de meesten en zeker alle ontheemden die met treinen en autocolonne arriveerden kwamen eerst bij de grensbewaking terecht. Er zijn in totaal meer dan 300.000 ontheemden opgevangen: 37.000 in Groningen en Drenthe, 66.000 in Overijssel, meer dan 40.000 in Gelderland, meer dan 130.000 in Limburg en meer dan 106.000 in Noord-Brabant.³²

Diegene die bij een grenspost werden opgevangen kregen eerst een behandeling tegen luizen met het zo geheten DDT-poeder. Daarna werden ze geregistreerd en medisch onderzocht. Bij

³² C. Kristel, *Polderschouw, terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002) 206.

de keuring werd voornamelijk gelet op klierluis, scabiës, open tuberculose, venerische ziekten en infectie ziekten.³³ Bij de ontheemden werd dan het buitenlands geld in beslag genomen en kregen briefkaarten om hun verwanten in te lichten. Er werd voor zover voorradig kleding en schoeisel uitgereikt en ieder kreeg voorts een pak sigaretten en een reep chocola.

Dan volgde de huisvesting. Zieken en verzwakten werden in quarantaine-inrichtingen, noodhospitelen en noodsanatoria opgenomen die door het Militair Gezag ingericht waren. De overige ontheemden werden of bij burgers ingekwartierd of in geïmproviseerde verblijven ondergebracht. Er werden bijvoorbeeld in Maastricht allerlei scholen gevorderd en in Eindhoven een kerk, een opslagplaats van de Philipsfabrieken en een kelder onder het warenhuis Vroom en Dreesmann gebruikt. Velen kwamen nu opnieuw in massaverblijven terecht waar zij op strozakken sliepen en voor hun eten opnieuw in de rij moesten staan. Ook de afvoer van de ontheemden naar hun oorspronkelijk woonplaatsen baarde grote moeilijkheden. Het Militair gezag bepaalde dat men zijn of haar woonplaats niet zonder een pasje mocht verlaten. Spoedig daarna ging het Militair Gezag er toe over autobustransporten van noord naar zuid en van zuid naar noord te organiseren. Samen met de Nederlandse Spoorwegen werkte het Militair Gezag aan afvoerregelingen. Dagelijks vertrokken 's morgens om zes uur een trein uit Eindhoven en een uit Maastricht die beide naar Nijmegen reden. Zo werden er duizenden tewerkgestelden terug naar huis vervoerd en kwamen zij weer in de armen van familieleden terecht die zij soms jaren lang hadden moeten missen.

Mijn opa A.H.A van den Berg kwam om half twaalf op Nederlandse bodem aan, zo omschreef hij 'geweldig gejuich' in Oldenzaal. Hier kregen zij direct brood met kaas en 's middags nog meer eten in de vorm van stampot. 's Avonds kregen ze weer brood en om elf uur in de avond gingen ze onderweg naar de ontluizingen en door naar de douane. Waar ze daar in de buurt moesten slapen in een school: *"Om 2 uur 's nachts in bed in de R.K.U.L.O. school, om zeven uur eruit daarna brood gekregen met worst en later nog wat koekjes. Verder de dag met roken, glaasje bier enz. doorgebracht het was geweldig. Om 2 uur was er appel en werden wij ingedeeld voor het aftransport van morgenvroeg voor ons vijftien man uit Deventer en Apeldoorn was een bus en een auto voor de koffers aangewezen.*"³⁴ Hierna zag hij na één jaar en 362 dagen zijn stad Deventer terug. Hij beschreef dat iedereen blij was maar dat ze wel erg ongerust waren geweest. Vervolgens blijft mijn opa tot in de late uren napraten met zijn familie over de oorlog die nu voorbij was.

L.A. Horen komt na tien nachten niet of slecht geslapen te hebben en met weinig in de maag aan in Nederland. Daar aangekomen bij de repatriëringdienst werd hij schitterend ontvangen maar hij was nog nooit zo moe en stijf geweest. Vele bekenden trof hij daar aan, hij werd ontluist, door

³³ B. A. Sijes, *De Arbeidsinzet: De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* ('s-Gravenhage 1966) 607.

³⁴ Dagboek, A.H.A van den Berg, 62.

een dokter onderzocht en ingeschreven. Hij kreeg koffie en brood maar eindigt die dag met de zin: *"alles prima maar we wilden naar huis"*.³⁵ Tot zijn verbazing mocht er nog niemand naar huis en moest hij 'alweer' wachten. Hij moest slapen in een gebouw waar geen enkele ruit in zat en waar niets te stoken was, het was ongelofelijk koud. De volgende ochtend was Horen al vroeg naar buiten gegaan, hij kon niet slapen omdat hij de nacht op stoelen moest doorbrengen. De volgende ochtend kon hij eindelijk op huis aan. Horen reed mee met een vrachtwagen die daar heen kwam om levensmiddelen te leveren, waarna de wagen zo vol als mogelijk was werd volgeladen met mensen. Onderweg werd er bijna in ieder dorp iemand bijgeladen maar dat mocht de stemming niet drukken, zingende gingen ze op huis aan: *"Thuis klopte ik aan ging een kamer binnen en zag zes Engelsen, verstond ze niet en ging een andere kamer binnen, daar riep iemand yes, toen ik klopte. Het was moeder die meende dat het een Engelsman was. Vader en Moeder huilden van blijdschap vijf maanden Duitsland en nu thuis."*³⁶ Van Delden doet niet zo'n uitvoerig verslag van zijn aankomst in Nederland, in verband met zijn zwakke toestand. Hij mag na een lang ziektebed in augustus naar huis waar hij hartelijk werd ontvangen door zijn familie.

D. Roosenboom kon zonder moeilijkheden op 17 juni 1945 de Hollandse grens passeren en kwam uiteindelijk aan in Nijmegen. Onderweg werd er heftig gebedeld door de haveloze Hollandse jeugd. Volgens Roosenboom hadden 'de moffen' dit op hun geweten. Uiteindelijk werd hij in Nijmegen 'Hollands onthaald'. Hij kwam te staan voor een dicht repatriëringsbureau. Deze ging uiteindelijk na enkele uren open waarna hij zonder dekens, koffie en hulp moest slapen op de grond, tafels en banken: *"Bij Gods gratie kregen we vier boterhammen"*³⁷ De volgende ochtend om zes uur vertrok hij zonder ontbijt richting Rotterdam. De reis was volgens Roosenboom vreselijk lang en eentonig. Precies voor de deur van zijn ouders werd hij afgezet. De deur was op slot, zijn vader lag nog in bed en de rest van de familie was op visite: *"Successievelijk kwamen ze allemaal thuis. Een straatbandje kwam een extra mopje muziek spelen, omdat een buurman ze gewaarschuwd had. Tot twee uur hebben we zitten praten vannacht. Van de burens waren er veel bloemen gekomen. Allemaal erg hartelijk."*³⁸

De eerder geciteerde van Loo had geen moeite met zijn ontvangst op Nederlandse bodem. Hij kwam aan in Maastricht en werd onmiddellijk na aankomst met een auto naar een school vervoerd om op verhaal te komen: *"We kregen er goed belegde botterhammen, een fijne portie stampot en sigaretten. Die zelfde avond werden we in een andere school ontluisd, geregistreerd, medisch gekeurd en verhoord. Dat verhoor duurde in mijn geval vijf minuten. Kernvraag was: "Bent u*

³⁵ Dagboek, L.A. Horen, 82.

³⁶ Dagboek, F.E. van Delden, 20.

³⁷ Dagboek, D. Roosenboom, 107.

³⁸ Ibidem, 107.

*vrijwillig naar Duitsland gegaan?*³⁹ De volgende dag werd hij per trein naar huis vervoerd waar hij weer herenigd werd met zijn familie.

De kwestie van vrijwilligheid is tot op de dag van vandaag onder tewerkgestelden een gevoelig punt. Volgens sommigen werden zij bij terugkeer zelfs behandeld als oorlogsmisdadiger. Allen hadden zich vastgeklampt aan het denkbeeld eens weer in Nederland terug te zijn. Nu was het zover en bleek dat de terugkeer naar Nederland voor sommigen, zoals van Loo, een controle moest worden ondergaan die meer gekenmerkt werd door ambtelijke punctualiteit dan door hartelijkheid. Vaak moest hierbij ook nog eens uren gewacht worden. Hierdoor was er van 'warmte' maar zelden iets te bespeuren. De uiteindelijke terugkomst van de tewerkgestelden is, zo blijkt uit de dagboeken, niet voor iedereen even plezierig geweest dan ze hadden verwacht. De één, zoals mijn opa en van Loo, werd goed ontvangen en voelde zich meteen thuis. De ander, zoals Roosenboom en Horen, kregen te maken met mindere omstandigheden, wat zorgde voor grote ergernissen. De dagboeken geven dus een ontvangst weer die voor iedere tewerkgestelden anders was: hartelijk voor de ene en gebrekkig voor de ander. De dagboeken geven hierdoor een middenweg weer die in de literatuur door zowel Kristel als Bossenbroek niet vermeld werd. De tewerkgestelden tonen echter wel één overeenkomst in de dagboeken en dat was dat het weerzien met vrienden, familie en geliefde een emotioneel en mooi moment was.

³⁹ Dagboek, G.V. van Loo, 135.

Conclusie

Ik heb aan de hand van een aantal verhalen de meest in het ooglopende grieven, hoogtepunten en emotionele momenten over de terugkeer en opvang van gedwongen tewerkgestelden beschreven. Het begin van de terugreis naar het vaderland begon voor de meeste repatrianten met minimale voorbereiding en zonder wetenschap over wat ze te wachten stond. Veelal vluchten de tewerkgestelden voor het oorlogsgeweld en de bombardementen op de steden en fabrieken waar zij op dat moment werkzaam waren. De tewerkgestelden zagen aankomen dat de oorlog bijna over was en pakte hun minimale bezittingen in om bij de geallieerde troepen in het westen te komen. Er werd geplunderd, maar niet uit schadeloosstelling zoals Loe de Jong beweerd. Er werd geplunderd uit overlevingsdrang en hebzucht, zo is uit de omschrijvingen van de tewerkgestelden te concluderen.

De tewerkgestelden begaven zich vanaf het moment dat zij richting het westen trokken tussen twee fronten en werden herhaaldelijk beschoten en gebombardeerd. Het waren barre omstandigheden, zij sliepen in bossen, hutten en in boerderijen op weg naar hun bevrijders. Het moment dat de tewerkgestelden zich bevrijd voelde ging gepaard met het moment waarop zij voor het eerst in contact kwamen met de geallieerden. Het zien van hun 'bevrijders' gaf hen hoop zo snel mogelijk naar huis terug te kunnen keren. Het was een emotioneel moment, zo blijkt uit de dagboeken. Na het zien van de eerste geallieerde militair volgde bij de tewerkgestelden de ontlasting: de oorlog was afgelopen en zij konden veilig naar huis terug keren.

Enmaal in handen van de geallieerden bleken zij niet zo snel naar huis te kunnen terugkeren. De oorlogsontberingen werden voortgezet en van een zegetocht zonder weerga zoals in de literatuur omschreven was bij geen van de tewerkgestelden hier beschreven sprake. Tijdens hun transport richting de Nederlandse grens hebben zij soms wel maanden moeten wachten onder slechte omstandigheden. De gedachte uiteindelijk wel thuis te komen hield het merendeel op de been, ook al werden ze moedeloos was het lange wachten. De verwachtingen die de tewerkgestelden hadden over hun eigen terugkomst werden niet bij iedereen vervuld. De dagboeken lopen hier uiteen van een geweldige intocht tot een troosteloze ontvangst bij de grens. Het uiteindelijke weerzien met de familie maakte echter veel goed. Het was voor allen een emotioneel moment om hun familie, vrienden en geliefden in de armen te sluiten.

De persoonlijke en emotionele ervaringen weergegeven in de dagboeken geven het beeld van een langdurige en onplezierige terugreis. Er is te concluderen dat de repatriëring voor de tewerkgestelden een zware, emotionele en te lange reis is geweest, die vele gevaren met zich mee bracht. De dagboeken hebben de literatuur op enkele punten aangevuld en/of bevestigd: de repatrianten plunderde niet uit schadeloosstelling maar uit overlevingsdrang. De dagboeken hebben

daarnaast een beeld gegeven over hoe de repatrianten op eigen initiatief bij de geallieerde troepen terecht kwamen uit angst voor bombardementen en beschietingen. Duidelijk is geworden dat van een zegetocht zonder weerga geen sprake was. Het was een langdurige en mensonterende reis. De ontvangst op Nederlandse bodem werd door elke tewerkgestelde anders ervaren.

Dat het een veel te lange en mensonterende reis was is duidelijk geworden aan de hand van de dagboeken. Waar de lijdensweg van de repatrianten, en daarmee dit onderzoek, eindigde was de thuiskomst voor vele tewerkgestelden niet het einde van de frustraties die ze hadden gehad tijdens hun terugweg. Zo heerste er onder de repatrianten onbegrip over de terugbetaling van de grensgelden. Gedwongen tewerkgestelden hadden bij hun repatriëring, zo is beschreven in het laatste hoofdstuk *De opvang*, hun verdiende Duitse geld moeten inleveren. Dit gebeurde op grond van Het Londens wetsbesluit van 16 september 1944. Daarin werd de invoer van Duits bankpapier in het door de geallieerde bezet gebied verboden. Dit had als voordeel dat de rijksmark ophield een internationaal betaalmiddel te zijn en dus waardeloos werd. Het was de bedoeling geweest dat de ingeleverde rijksmarken door het rijk werden terugbetaald, in de praktijk was dit anders. Sommige tewerkgestelden verloren duizenden euro's waarvoor ze al die tijd met bloed, zweet en tranen hadden moeten werken in Duitsland en hard hadden kunnen gebruiken tijdens de jaren na de oorlog. Voor deze kwestie is tot de dag geen bevredigende oplossing kunnen vinden. Ook de psychische schade opgelopen tijdens het verblijf in Duitsland en de repatriatie heeft voor vele problemen veroorzaakt in de jaren na de Tweede Wereldoorlog.⁴⁰

De onvrede van al die talloze repatrianten werd niet politiek vertaald. Organisaties van oorlogsslachtoffers werden door de achtereenvolgende regeringen niet of nauwelijks als gesprekspartner aanvaard. Buitenshuis gingen de teruggekeerde tewerkgestelden met de spreekwoordelijke opgestroopte mouwen gewoon verder met de wederopbouw, maar van binnen werd nooit vergeten wat zij tijdens hun terugreis mee gemaakt hadden.

⁴⁰ H. Piersma, *Mensenheugenis* (Amsterdam 2001) 146.

Voorlopige Literatuurlijst

Bossenbroek, Martin. *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001)

Baggerman, Arianne. En Dekker, Rudolf. 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1, 4 (2004)

De Jong, Loe. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog: deel 10b Het laatste jaar II tweede helft* (Amsterdam 1981)

De Jong, Loe. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog: deel 12 epiloog tweede helft* (Amsterdam 1988)

Kristel, Conny. *Binnenskamers, Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*(Amsterdam 2002)

Kristel, Conny. *Polderschouw, terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002)

Piersma, Hinke. *Mensenheugenis, Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*(Amsterdam 2001)

Sijes, Ben. *De Arbeidsinzet: De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* ('s-Gravenhage 1966)

Geraadpleegde websites

<http://www.oorlogsgetroffenen.nl/avmat/detail/665>

[Www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/oorlogsdagboeken](http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/oorlogsdagboeken)

Dagboeken

Berg van den, A.H.A. ([Www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/oorlogsdagboeken](http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/oorlogsdagboeken))

Delden van, F.E. ([Www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/oorlogsdagboeken](http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/oorlogsdagboeken))

Horen, L.A. ([Www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/oorlogsdagboeken](http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/oorlogsdagboeken))

Loo van , G.C. ([Www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/oorlogsdagboeken](http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/oorlogsdagboeken))

Rooseboom, D. ([Www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/oorlogsdagboeken](http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/oorlogsdagboeken))